

مجمع البيان

لعلوم القرآن

الشيخ ابو علي
الفضل بن حسن الطبرسي

مجمع البيان لعلوم القرآن* (مشهور به مجمع البيان في تفسير القرآن)؛ فضل بن محمد بن محمد بن علي بن حسين بن محمد، خاذن حائري نوشته، می گوید: کتاب «مجمع البيان...» امام امين الدين طبرسي را روايت می کنم، و آن کتابی است که همانندش نگاشته نشده است^۱.

آيت الله سيد حسن صدر نوشته اند: «تفسير «مجمع البيان» (که اسمی هماهنگ با مسمی و لفظی است جامع معنا) در ده جزء، تفسیری است که در اسلام نظيرش نگاشته نشده است. تمام فنون قرآن را با کوتاه ترين بيان به نيکوترين وجه عرضه کرده است. الحق «مجمع البيان» راهنمای آثار تفسیری است»^۲.

عبدالمجيد سليم، مفتی ديار مصر و رئيس

مجموعه آثاری که در زمینه تفسیر آیات الهی و تبیین مفاهیم قرآنی نگاشته شده است، «مجمع البيان» از جایگاه بلندی برخوردار است. مؤلفان، شرح حال نگاران و تفسیر پژوهان به اتفاق «مجمع البيان» را در جامعیت، اتقان و استحکام مطالب، ترتیب و تنظیم دقیق، تبیین و تفسیر روشن و سودمند آیات، انصاف در نقد و بررسی آراء و... ستوده اند. شهید اول، در اجازة مفصل و ارزشمندی که برای شیخ

حکایات و توضیح احکام و بیان آیاتی که دالّ بر استواری و صحت عقاید باشد.^۵

شیخ طبرسی این کتاب را به سال ۵۳۶ به پایان برده است، و راستی از عهده آنچه وعده داده است، به قضاوت اهل فن، به خوبی برآمده است.

روش تنظیم مطالب:

در آغاز بحث، از مکی یا مدنی بودن سوره سخن رفته است و آن گاه از شماره آیات سوره ها و اختلاف اقوال در آن زمینه، سپس نام های سوره ای که نامش مورد اختلاف است و چرایی نام گذاری ها، پس از آن فضیلت تلاوت سوره یادآوری می شود، و آن گاه به تفسیر آیات شروع می شود. در تفسیر آیات در آغاز به اختلاف قراء اشاره می شود و پس از آن توجه اعراب می آید و ضمن آن روابط کلمات با قبل و بعد سنجیده می شود و با توجه به وجه اعراب، مطالب سودمند نحوی و ادبی بیان می گردد. در این بحث و به هنگام کاوش در بازشناسی معنای لغات، به اشعار قدمای شعر عرب استشهاد می شود، آن گاه بیان اسباب نزول است و پس از آن مرحله اساسی و مهم، بحث ها با عنوان: «المعنی» در تبیین و تفسیر کلمات آیات آغاز می شود که ضمن آن نقل اقوال و روایات و نقد و بررسی گفتار مفسران و بیان احکام مستنبط از آیات الهی آمده است و سرشار است از تحقیقات علمی،

اسبق دانشگاه الازهر، در تعریف این تفسیر نوشته است:

«... مجمع البیان کتابی است گران قدر، سرشار از دانش، آکنده از فواید و با ترتیبی نیکو، که اگر بگویم این تفسیر سرآمد کتاب های تفسیری و مرجع دانش ها و بحث های قرآنی است، مبالغه نکرده ام».^۳

مصلح بیدار، پیشوای فقید و حدث اسلامی، شیخ محمود شلتوت، در مقدمه ای که بر چاپ مصر این تفسیر نگاشته است می گوید:

«مجمع البیان در میان کتاب های تفسیری بی همتاست. این تفسیر با گستردگی، ژرفی و تنوع بحث هایش در تبویب، ترتیب، نظم و پیرایش مطالب دارای ویژگی و امتیازی است که در میان تفاسیر قبل از او بی نظیر و در میان آثار پس از آن کم نظیر است».^۴

مؤلف بزرگوار کتاب، در آغاز از علاقه فراوان خود از آغاز جوانی به تفسیر و خالی یافتن تفاسیر علمای امامیه، که پیش از او نگاشته شده بودند، از وفای به حق قرآن سخن گفته و از میان تفاسیر تنها تفسیر «تبیان» را دربرگیرنده تحقیقات و کاوش های کافی درباره قرآن دانسته است، ولی از حیث ترتیب و نظم، ناقص یافته است. از این روی آهنگ نگارش تفسیری کرده است که شامل تمام علوم قرآنی از قرائت، اعراب، لغات، بیان مشکلات، ذکر موارد معانی و بیان، و شأن نزول آیات، اخبار وارده در آیات، شرح و تبیین قصص و

اعتقادی، فقهی و ...

کارهای انجام شده پیرامون «مجمع البیان»: «مجمع البیان» از زمان نگارش آن مورد توجه و مراجعه عالمان و عاشقان قرآن بوده است. از این روی تنی چند از عالمان و پژوهش گران، به ترجمه، تلخیص و تحقیق آن پرداخته اند، که با توجه به ضیق مجال به برخی از آنان اشاره می شود.

۱. زین الدین علی بن یونس، عاملی بیاضی، از عالمان و محققان بزرگ شیعه در قرن نهم هجری، «مجمع البیان» را تلخیص کرده است با عنوان: «زبدة البیان المنتزعه من مجمع البیان».

۲. مولی خلیل بن غازی قزوینی، بر مجمع البیان حواشی و تعلیقاتی نگاشته است.

۳. آقامحمد، مشهور به ملا آقا تهرانی، از علمای قرن سیزدهم، «مجمع البیان» را ترجمه کرده است با عنوان: «مفضل البیان فی علم القرآن».

۴. محمدحسین طاهری قزوینی از ادیبان و عالمان قرن یازدهم، شرحی بر اشعار مورد استشهاد در «مجمع البیان» نگاشته با عنوان: «شرح شواهد مجمع البیان». مؤلف این اثر سودمند، ابتدای شعر را می آورد و پس از آن گوینده شعر را مشخص می کند؛ قبل و بعد شعر را از دیوان شاعر ذکر می کند و پس از آن لغات شعر را تبیین می کند و آن گاه اعراب شعر را می آورد و بالاخره معنای شعر و محل شاهد

در شعر.^۶

دو جلد از این کتاب با تحقیق و تعلیق عالمانه و محققانه ای از شهید بزرگوار سید کاظم موسوی میاموی منتشر شده است. محقق در پانوشت ها، اشعار را به منابع ارجاع داده؛ شرح حال شاعران را به اختصار آورده و منابع شرح حال شاعران و اعلام موجود در متن را عرضه کرده است و توضیحات مفیدی در تبیین مطالب متن و تشریح لغات و مقایسه منقولات با منابع و اختلاف نسخ آورده است. تحقیقات و حواشی مرحوم شهید موسوی بر این کتاب، نمونه یک پژوهش وسیع و تتبع خستگی ناپذیر در تصحیح متون است. حجت الاسلام عابدی، همکار آن مرحوم در کارهای پژوهشی، می گوید: «حقاً در مورد کتاب اخیر (شرح شواهد) زحمت شایان توجهی کشید، طوری که گاهی برای پیدا کردن یک بیت از کتاب مزبور، ساعت ها به تتبع می پرداخت و اغلب اوقاتش صرف مطالعات ادبی و روایتی می شد»^۷.

۵. محمدباقر ناصری «مجمع البیان» را تلخیص کرده است، با عنوان «مختصر مجمع البیان» در ۳ جلد. این کتاب گزینشی است از بخش آخرین «مجمع»، یعنی قسمت تفسیر و تبیین معانی آیات و اقوال روایات. پس از آن، توضیحات «مجمع» پیرامون الفاظ آورده شده است و گاهی اقوال مورد توجه قرار گرفته و روایات نیز ذیل آیات نقل شده است.

چاپ های مجمع البيان:

«مجمع» دو بار در ایران در دو مجلد چاپ سنگی شده است. نخست به سال ۱۲۶۸ هجری قمری و پس از آن به سال ۱۳۰۲. پس از این دو چاپ مغلوط، برای سومین بار در پنج جلد در «صیدا» منتشر شده است. چهارمین بار «مجمع» بر اساس چاپ «صیدا» به وسیله آقای سیدهاشم رسولی با مقابله سه نسخه و تصحیح، تحقیق متن و افزایش پانوشت هایی کوتاه منتشر شده است. پنجمین چاپ آن، چاپ ده جلدی است با تحقیق و تعلیقات سودمند مرحوم شعرانی. پانوشت های مرحوم علامه شعرانی غالباً متضمن فواید ادبی، تاریخی، تفسیری، کلامی و اعتقادی ارجمند و مفیدی است. این چاپ مقدمه ای دارد در شرح حال مؤلف و بحثی در تفسیر و طبقات مفسرین.

«مجمع» چاپ ششمی دارد با حروف چینی جدید در شش جلد و زیری که به وسیله «مکتبه الحیة» در بیروت منتشر شده است. این چاپ به جز حروف چینی جدید هیچ امتیازی نسبت به چاپ های پیشین ندارد و چابی تجارتي و سودجویانه است.

«مجمع البيان» با جایگاه بلندی که در تفسیر و جریان تفسیرنگاری دارد نیازمند تصحیح و تحقیقی است استوار، روزآمد و ارجمند. سپاس خدای را که سال هاست مؤسسه آل البيت لأحياء التراث بدان همت ورزیده است. محققان، کتاب را بر اساس پنج

نسخه که بر روی هم نسخه ای کامل و شامل را تشکیل می دهند مقابله و تحقیق می کنند. در تحقیق متن، اختلاف نسخه ها را در پانوشت ها می آورند؛ تمام اقوال، احادیث و اشعار را منبع بایی کرده و منابع را به دقت در ذیل صفحات می آورند. تمام پژوهش، مقابله و تعلیق کتاب بر شیوه جاری مؤسسه آل البيت در تحقیق و پژوهش متون کهن به صورت جمعی سامان می یابد و بخش های مختلف آن را متخصصان آن ها به عهده دارند.

اکنون سال هاست که مؤسسه آل البيت مشغول تحقیق کتاب است. ابتدا «التبيان في تفسير القرآن» نشر خواهد یافت که پیشتر از آن سخن گفته ایم^۸، و سپس «مجمع البيان».

محمدعلی مهدوی راد

مرکز تحقیقات کامپیوتر علوم اسلامی

* جوامع الجامع، ج ۱/۲.

۱. بحار الانوار، ج ۱۰۴، ص ۱۹۱، چاپ بیروت.

۲. تأسیس الشیعه / ۳۴۰.

۳. طبرسی و مجمع البيان، ج ۲/۲۸۶.

۴. مکتب اسلام، سال پنجم، شماره ۶/۶.

۵. مجمع البيان، ج ۱/۱۰.

۶. بنگرید به مقاله شناسایی تفاسیر شیعه، محمدعلی مهدوی راد، مجله حوزه، شماره ۱۹، ص ۷۷ به بعد.

۷. تراثا، شماره ۲۳۴/۱۵، نسخه ها به تفصیل یاد شده است.

۸. بیانات، شماره ۱۸۵۳.